

VIRGIL NEMOIANU – THE CALM OF RATIONALITY

Julian Boldea

Prof. PhD, University of Medicine, Pharmacy, Science and Technology of Târgu Mureș; Scientific Researcher, ICSU „Gh. Șincai”, Romanian Academy

Abstract: Virgil Nemoianu is undoubtedly one of the outstanding personalities of the Romanian literary critique after the Second War. It is also an authority in the field of comparatism and literary theory. The concept of Biedermeier Romanticism is, for example, unremitting in historical-literary investigations that analyze the evolution of romantic current. Equally fecund for the evolution of literary research are Nemoianu's reflections on “secondary theory”. Attracted by the controversial issues of the reception of literature, Virgil Nemoianu brilliantly illustrated comparative literature as a discipline of essential connections and analogies between literature and culture, from a historical perspective, in a claim that, first of all, it is from a fundamental need rationality, clarity and truth of the critical spirit.

Keywords: literary critique, comparatism, literary theory, Biedermeier Romanticism, secondary theory

Virgil Nemoianu a publicat, înainte de a pleca în străinătate, câteva cărți importante, cu impact asupra contextului literar românesc (*Structuralismul*, 1967; *Calmul valorilor*, 1971; *Utilul și plăcutul*, 1973). Desigur, prestigiul, notorietatea, consacrarea internațională a lui Nemoianu au fost determinate de cărțile publicate mai târziu în străinătate. În *Calmul valorilor* autorul expune observații de aspect teoretic referitoare la metodologiile critice, realizând și o clasificare tipologică: critica ziaristică, cea specializată și critica eseistică. De altfel, pentru autor, critica eseistică e cea care deține cele mai mari șanse de a descifra în mod autentic relieful operei literare, prin capacitatea de sinteză, prin accesul la diverse domenii ale cunoașterii, prin libertatea metodologică și stilistică: „Acest fel de critică se ocupă de profitul pe care opera îl aduce spiritului uman sub diferite aspecte. Este singura formă de critică în care opera poate fi într-adevăr pretext, iar critica devine totuși critică, nu devine amabilă divagație, autobiografie sau cine știe ce. Importanța acestui fel de critică ni se pare că o găsim în aceea că procură literaturii accesul în zona celor mai înalte preocupări umane, stabilind un numitor comun între acestea și ea însăși. Opera literară e integrată într-o istorie a sensibilității, într-o morfologie generală a stilurilor, în seria de peripecii a semnificațiilor transcendente, ea devine episod, începe să vibreze de conținuturi tainice și nebănuite. Aici, mi se va putea spune, critica depășește literatura. Nu știu dacă o depășește, în nici un caz, însă, nici aici, nu o epuizează. Critica nu poate epuiza literatura, iată de ce ideea restituirii integrale a operei de artă este utopică (...). Operația critică este analogă proiectării unei piramide sau unui con în plan, trecerii din tridimensional în bidimensional. De aici și iluzia de «operă deschisă», de profilare nesfârșită a dimensiunilor operei. În realitate, opera este unică, fără să poată fi restituită ca atare, de unde și legitimitatea multiplelor unghiuri de abordare, nici unul satisfăcător”. Analiza, interpretarea și evaluarea operei literare reprezintă finalități esențiale ale demersului critic, ce își asumă, de altfel, și o dimensiune comparatistă („O critică este evaluativă numai fiind comparatoare. Pentru ea, opera este un dat care trebuie pus în alte contexte, măsurat, judecat. Aceste contexte pot să fie pur literare: în acest caz opera este plasată în interiorul tradiției literare locale, naționale sau universale și comparată cu alte opere de același fel”).

În observațiile preliminare ale cărții *Micro-armonia* (1977, trad. rom.1996), Virgil Nemoianu exprimă relieful identitarului său cultural, aflat într-o continuă, tensionată și dinamică relație antinomică: între Est și Vest, între totalitarism și liberalism („Anume încărcături sentimentale și trăiri sociale se văd transportate din estul Europei în Vestul îndepărtat al lumii occidentale și «traduse» acolo sau topite în matrici rațional inteligibile”). În această carte, ce are subtitlul *Dezvoltarea și utilizarea modelului idilic în literatură*, autorul își asumă ca obiectiv recuperarea din unghi critic a unei specii literare discreditate mult timp, idila, considerată model literar, cu numeroase contaminări semantice și stilistice față de specia pastoralei. Idila este, observă autorul, „un fenomen specific unei anumite perioade”, un „gen literar considerat minor” care „capătă demnitate literar-istorică”, definindu-se într-o mare măsură printr-o „viziune stilizată a unei realități ideale”. *Oteorie a secundarului* (1989), cu subtitlul *Literatură, progres și reacțiune*, dezbate problematica desenului conceptual adesea reacționar al literaturii. Virgil Nemoianu procedează, cu tact și echilibru conceptual, la revizuirea și redimensionarea epistemologică a conceptului de reacționarism, sustrăgându-i ținuta semantică de sub orice tutelă politică depreciativă: „Literatura și arta nu intră în tiparul ordinii umane: ele țin de iraționalitate și aleatoriu, surpriza și dispersiunea fac parte din însăși esența lor”. Estetismul, definit printr-o poziție antitetică față de avatarurile istoricității, e perceput de Virgil Nemoianu prin grila unei atitudini oarecum utopice. Referindu-se la imperativele progresului estetic, criticul remarcă faptul că „natura progresului în artă și în literatură diferă fundamental de natura progresului istoric. În linii mari, o operă de artă poate oferi, prin sclipirile ei, o soluție durabilă crizei istorice subiacente: o operă idilică sau senincomică realizează acest lucru în mod direct, una tragică sau satirică în mod indirect (...). Dezvoltarea istorică nu are (însă) nevoie de răspunsuri ideale sau autonome, ci de negații empirice ale contradicțiilor”. Reacționară, într-un anumit sens, prin chiar natura ei, literatura „poate deveni dușman prin simplul fapt că este literatură”. Concluzia cărții lui Nemoianu este aceea că literatura este secundară pentru că „nu se poate opune cu adevărat istoriei și politicii” (N. Manolescu). Finalul cărții este dedicat unor aprecieri și observații despre critica literară și despre raporturile ei cu literatura, în relația ambiguă, paradoxală dintre principal și secundar.

Îmblânzirea romantismului (1984, trad. rom. 1998) reprezintă cea mai importantă operă critică și teoretică a lui Virgil Nemoianu, o carte foarte dificil de încadrat într-o tipologie prea fermă, o carte ce își conservă, în ciuda arhitecturii riguros-metodice și a demonstrației de maximă acuratețe, un nucleu ideatic foarte dificil de fixat în tipare rigid-raționaliste sau sub specia unor percepții critice prea stricte. Cartea lui Virgil Nemoianu are ca punct de plecare ideea, pe deplin motivată, a unei dinamici evolutive a romantismului, curent literar definit prin grila unei tulburătoare diversități tematice și stilistice din care se alcătuiește, de fapt, identitatea paradoxală și complexă a acestuia în istoria literaturii universale. O astfel de evoluție convergentă și bipolară exprimă genul proximal al definiției nuanțate a romantismului: „Romantismul se sustrage definirii tocmai din cauza bogatei sale diversități. Poate că mai mult decât alte curente literare, romantismul reflectă varietatea culturii europene. Dar probabil că principala dihotomie a romantismului este opoziția dintre grandioasele fantezii și viziuni ale epocii revoluționare (high-romanticism) și reveriile, sentimentalismul și ironiile complicate și decepționate ale perioadei post-napoleoniene. O dată găsit numitorul comun al operelor scrise în aceste perioade, cu siguranță că vom putea vorbi mai convingător despre romantism”. Plecând de la antinomia, expusă în mediul cultural german, între așa-numitul *High-romanticism* și fazele „terminale, moderate” ale romantismului, teoreticianul radiografiază, cu finețe analitică, acest „romantism îmblânzit”, cunoscut sub numele de „modelul/ epoca Biedermeier”. Demn de interes este modalitatea în care *modelul Biedermeier* este identificat de autor în spații culturale diverse, criticul observând că „legătura dintre epocile succesive din literatura germană nu se reproduce identic

în toată Europa, și analiza pe care ne-o propunem ar nega de îndată orice încercare de generalizare absolută. Cu toate acestea, abundența și varietatea legăturilor dintre H.R. și literatura germană a anilor 1820-1840, precum și personalitatea complexă a epocii Biedermeier ca perioadă literară și socio-culturală merită o mai mare atenție”. Prin recursul la unele teorii sau aserțiuni ale unor istorici literari de largă autoritate în domeniu (Paul Klukhohn, Julius Wiegand, Gunther Weydt și Wilhelm Bietak), Virgil Nemoianu inventariază unele caracteristici semnificative ale romantismului „îmblânzit”: înclinația spre moralitate, mixtura între realism și idealism, relația biunivocă intimitate/ idilism, absența pasiunii, oțuiul, starea de satisfacție și împlinire, cultivarea glumei benigne, apelul la resursele tradiției și resemnarea. Se precizează, de altfel, faptul că termenul Biedermeier a avut la început un sens oarecum peiorativ. Foarte atent la principiile, metodele și resursele conceptuale ale comparatismului, sensibil, în egală măsură, la unele demersuri cu caracter social-istoric, Virgil Nemoianu expune condițiile care au favorizat apariția epocii Biedermeier, adică perioada de după anul 1815, o perioadă ce a resimțit cu acuitate „socul spiritual și social al epocii precedente”. După o perioadă istorică ce s-a caracterizat prin convulsii și seisme istorice, cu o temporalitate demonizată, caracterizată prin rupturi, dislocări și dezintegrări ontologice, sunt căutate acum spații securizante, integratoare, generatoare de confort ontic, în care elanurile ființei să se domolească. Aceste spații pe care le relevă Virgil Nemoianu sunt familia, casa, vatra, peisajele locale, apelul la „sensibilitatea feminină”, cultul principiului matern etc. Soluțiile existențiale, etice, gnoseologice întrevăzute de reprezentanții acestei epoci au capacitatea de a restrânge presiunile unei temporalități dezagregante, dar și de a exclude o eventuală disoluție spațială. Virgil Nemoianu se referă la cinci categorii în care se regăsește nevoia de liniște, securitate și confort a unei lumi traumatizate de antecedentele istorice agresive. Acestea ar fi: „marea ordine a imperiului și armonia universală”, „proiectele utopice și revoluționare”, stabilitatea (care derivă din potențialul de confort și progres al clasei mijlocii), empirismul și „specializarea într-un domeniu anume”, precum și dinamica ambivalentă a individului, care e perceput ca sursă, sau spațiu pulsatoriu al unor contrarii foarte dificil de conciliat. Criticul se întreabă, însă, în mod semnificativ, dacă poate fi perceput Biedermeier-ul ca o etapă de degradare insinuantă a romantismului, o fază de destabilizare a coerenței sale originare, de „îmblânzire” a intensității primordiale a H.R., modelul Biedermeier devenind, în acest fel, un „romantism relativizat și lipsit de vlagă”.

Virgil Nemoianu este interesat de meandrele semantice ale raportului dintre aparență și esență, dintre virtualitate și realizare, subliniind existența unui hiatus între ideal și real în perimetrul spiritului romantic: „Putem spune că Biedermeier-ul (sau romantismul târziu) a reprezentat de fapt secularizarea unei secularizări. Șuvoiul energic al renașterii totale, depline (care, după Abrams, era secularizarea modelului creștin), a fost curând demolit și readus în sfera posibilului. Exagerând puțin, am putea spune că, până la urmă, romantismul esențial nu putea suferi decât un proces al declinului și melancoliei, căci paradigma pură era imposibil de obținut. Romantismul trebuie să devină tăcere - sau adaptare. Orice romantism practic este un romantism târziu”.

Modelul Biedermeier este sesizat, însă, și ca o formă de retragere a eului dinaintea unei realități istorice vehemente, instabile, sau inconfortabile. În această privință, utopia și idilismul cu aparențe utopice reprezintă modalități de regresivitate a unor indivizi sau a unor colectivități din fața unei istorii declinante, căci „idilismul, scrie Nemoianu, oferă un context vizual și conceptual epocii Biedermeier, dând culoare acțiunilor sale, sau chiar tendințelor politice radical-naționaliste, democrate sau socialiste. Ele sunt angajate într-o lume a posibilului, într-o muncă de îmblânzire”. Genurile, speciile literare și categorii estetice ilustrative pentru emergența epocii Biedermeier sunt tragicomedia și grotescul: „Transformările repetate ale comicului în tragic ilustrează imposibilitatea de a organiza

lumea într-un mod coerent, după modelul H.R. (sau al romantismului esențial). Unitatea organică a lumii este iremediabil distrusă, iar o încercare de a face fuziunea între real și ideal e sortită să declanșeze dezastrul. Unica armonie posibilă în romantismul târziu este o microarmonie sau o armonie parțială - armonia familiei și a căminului, armonia unor grupuri sociale și a unor peisaje restrânse, armonia idealurilor dezrădăcinate sau pur și simplu armonia socio-politică a radicalismului - însă nu armonia H.R., cea care putea transcende contradicțiile și opoziția tragic-comic. Concepția Biedermeier despre lume va implica imaginea unei lumi dramatice cu o împărțire întâmplătoare a elementelor frivole și a celor serioase, ea având așadar o concepție fundamental comică. Tragedia va apărea din tendința de a vedea aceste elemente organizate într-o manieră inteligibilă”.

Virgil Nemoianu clarifică și nuanțează cele mai importante aspecte care structurează modelul Biedermeier, explorând și analizând cu minuție un stil romantic individualizat, determinat de o stare de criză. Observațiile criticului, sintetice, generalizatoare și integratoare, sunt prelungite în analize minuțioase apte să demonstreze apartenența unor scriitori sau texte literare la tectonica paradoxală a „romantismului îmblânzit”. Este limpede că demonstrația criticului comparatist se fundamentează pe „un context pluralist” și impune „o gamă largă de explicații posibile asupra unui fenomen literar”. Din această perspectivă, așa cum subliniază criticul în *Postfață*, „întreaga producție literară a epocii ar putea fi descrisă satisfăcător printr-un set de mituri, imagini ascunse și mișcări psihologice”. Aceste „imagini ascunse” sunt: căutarea tatălui absent, a moștenirii, parabola fratelui risipitor, prezența feminității absente etc. Cartea lui Virgil Nemoianu demonstrează, înainte de toate, complexitatea, diversitatea și profunzimea fenomenului literar romantic, ajustând sau nuanțând perspective mai vechi sau mai noi și expunând, cu finețe și rigoare, o viziune viabilă și justă asupra unei epoci literare „marginale”. Virgil Nemoianu a publicat un studiu critic despre poezia lui Ștefan Aug. Doinaș, aplicat și riguros, cu perspective, analize și demonstrații reieșite din contactul strâns cu textul literar. Un eseu pe teme religioase, *Jocurile divinității*, circumscrie unele probleme și teme ale culturii contemporane, impregnate de tarele și beneficiile globalismului, iar *România și liberalismele ei* inventariază și descrie metamorfozele ideologiei liberale în contextul civilizației române moderne. *Tradiție și libertate* (2001) este, pe de altă parte, o carte care „tratează relaxat și senin subiecte care la noi vor stârni încrâncenări persistente, polarizează spiritele între autohtoniști și occidentalizanți, pro și contra americani, pro și contra religiei versus secularism în mileniu al treilea” (Monica Spiridon).

Cartea *România noastră* (2009) conține conversațiile „berlineze” ale lui Virgil Nemoianu cu Sorin Antohi și relevă, dincolo de diversitatea subiectelor, pregnanța unei teme centrale, recurente, obsedante: tema identitară. Legitimarea apartenenței la cultura și la mentalitatea românească, modelul spiritual tutelar al intelectualului român stabilit în Statele Unite le Americii, aporiile ideologice infiltrate în arhitectura culturii românești, toposul exilului, reflecțiile dedicate fenomenului religios religioasă, interogațiile provocate de fenomenul globalizării și de relațiile României cu Occidentul sau cu Statele Unite, toate aceste toposuri structurează această carte caracterizată de fervoarea argumentației și de luciditate, de raționalitate și de pasiune. În *Cuvânt-ul înainte* al cărții, Sorin Antohi expune argumentele și motivațiile propriul său demers, subliniind actualitatea și caracterul provocator al temelor și subiectelor abordate în convorbirile cu Virgil Nemoianu, desfășurate la Berlin, în perioada 17-21 iunie 2005: „Cartea de față documentează așadar o întâlnire veche de câțiva ani (în plan subiectiv, ea fixează foarte bine și starea noastră de spirit de atunci), dar a rămas la fel de actuală în privința marilor sale teme, devenind o mărturie de istorie recentă în privința detaliilor unor evoluții trecute care nu trebuie uitate, cel puțin fiindcă tranziția actualității imediate și notațiile «la cold» se cer integrate, prin depășirea regimului lor specific de istoricitate, în fenomenologia devenirii noastre pe termen mediu și

lung”. Prima parte a cărții, *Formarea unui umanist în România anilor 1940-1960* expune, prin intermediul exercițiului anamnetic care, dincolo de subiectivitatea inerentă, impune prin rigoare și tact, principalele etape ale devenirii intelectuale a lui Virgil Nemoianu, născut și crescut „într-un mediu în care cărțile erau peste tot, erau tot soiul de cărți, în tot soiul de limbi, la tot soiul de niveluri”. Lectura devine, pentru tânărul Nemoianu, cale de acces spre un spațiu al eliberării spirituale, într-un spațiu acultural și dogmatic, o formă de refugiu și de articulare a unui „sistem alternativ față de lumea comunistă care ne domina”. Întâlnirea cu cerchiștii (Radu Stanca, Negoșescu, Doinaș, Regman, Balotă, I.D. Sîrbu) va reprezenta pentru Virgil Nemoianu o etapă esențială a modelării de sine; tânărul intelectual descifrează, în conduita culturală și în opera cerchiștilor, „un raport armonios între ideile tradiționale, pe care eu credeam că numai «burghezii» pot să le aibă, și că în lumea literară ele nu pot să existe, și pe de altă parte o deschidere spre modernism, spre progres, spre experiment, spre avangardă, spre lucruri de felul ăsta. Deci legătura asta, dialectica asta între tradiție și inovație mie mi se părea extraordinară”.

Modernizările și demodernizările României, al doilea capitol, se constituie ca o schiță aplicată de istorie a mentalităților românești, de la faza modernizării incipiente a „elementului local, indigen” din secolul al XIX-lea. O afirmație paradoxală a lui Virgil Nemoianu se referă la Unirea de la 1918, care, în ciuda efectelor sale benefice copleșitoare, a avut și „o parte negativă”: „Aici am să spun un lucru care știu că îl va șoca pe aproape oricare cititor din România. Anume: există și o parte neagră a unificării naționale de după primul Război Mondial. Vechiul Regat începuse într-adevăr, cum spui, o instituționalizare sau cristalizare a modernizării. Existau o serie de lucruri bine așezate, o burghezie care era în curs de dezvoltare, o viață care avea dulceața ei. Asta e realitatea. Simultan, dincolo de Carpați, exista de asemenea o lume bine așezată, în tradiție Biedermeyer, era o burghezie cu băncile ei, era o țărănime independentă, uneori bogată, era un sentiment al legalității, o toleranță, bunăoară între ramurile ortodoxă și greco-catolică (ceea ce mai târziu nu s-a mai întâmplat). Ei bine, unificarea, nu vreau să spun că a fost un lucru rău istoric, dar a avut și o parte negativă, fiindcă a zguduit un pic prea tare lucrurile care în cele două jumătăți erau de fapt binișor așezate și mergeau pe o matcă bună și sănătoasă. E un lucru care trebuie luat în considerație. Nu tot ce ține de unificare a fost ceva frumos sau admirabil”.

Disincroniile observate de Nemoianu în evoluția culturală de după 1989 se referă la emergența unui mare număr de publicații de toate tipurile, categoriile și calibrele, la proliferarea unor instituții culturale sau academice, nu toate de cea mai bună calitate, ceea ce a condus la confuzii axiologice, la unele exagerări și aporii conceptuale. Pe de altă parte, anexarea fără prea mult discernământ a unor produse, teme, concepte și resurse ideologice sau epistemologice occidentale a condus la deformări, imitații sterile, dar și la o blocare a șanselor reale ale unei deschideri autentice și de durată a orizontului cultural. O astfel de realitate precară, prin gândire și conduită ideologică precară, prin servilism conceptual se regăsește în mare măsură și în politică. Sorin Antohi remarcă faptul că „România este un teritoriu periferic în care se înfruntă versiunile radicale până la caricatură ale unor idei și ideologii care în contextul lor natural de existență, chiar când devin rigide, sunt parcă mai puțin periculoase”, în timp ce Virgil Nemoianu observă, și el, că „dacă te uiți la spectrul gândirii politice și al practicii politice românești, el apare ciuntit. Merge de la stânga până la centru-stânga, aproximativ, deci este de fapt îngust. Nu că nu cuprinde dreapta, dar nici măcar centrul nu este ca lumea reprezentat în acest evantai al gândirii ideologice și al practicii politice. Asta e o chestiune gravă”.

Dialogurile despre *Exilați, emigranți, remigranți*, despre *Intelectuali, politicieni, instituții*, despre *Biserici, religie, politică* sau despre direcțiile noi în cultura românească suscită interes prin dozajul adecvat de argumentație logică și spirit confesiv, prin relevanța substratului ideologic, dar și prin suflul polemic, deloc lipsit de o finalitate constructivă.

Demne de interes sunt, în același timp, sancționarea promptă a tarelor societății și culturii românești, critica deficiențelor etice și a inflamărilor ideologice, a complexelor manifestate de-a lungul timpului la noi, cu momente de entuziasm pletoric și cu etape de abulie, recesivitate sau stagnare. Echilibrul opțiunilor ideologice, deschiderea conceptuală, postura echidistantă, forța de sugestie a rememorărilor, raționalitatea ca metodă și stil de gândire reprezintă mizele majore ale cărții. *România noastră* este o carte incitantă, edificatoare, prin alura enunțurilor, prin verva asocierilor și precizia disocierilor, prin analizele temeinice ale paradoxurilor și meandrelor culturii românești de ieri și de azi.

Atras de problemele sensibile, de situațiile paradoxale sau de unele aporii ale receptării literaturii, Virgil Nemoianu a ilustrat cu strălucire comparatismul ca disciplină a conexiunilor și analogiilor esențiale dintre literaturi și culturi, din perspectivă istoricistă, într-un demers ce se revendică, în primul rând, de la o fundamentală nevoie de raționalitate, de claritate și adevăr a spiritului critic.

BIBLIOGRAPHY

N. Manolescu, în „România literară”, nr. 4, 1990; Călin Mihai Andreescu, în „Dialog”, mai, 1990; Adrian Marino, în „Jurnalul literar”, 29 oct. 1990; Mircea Mihăieș, în „Orizont”, nr. 12, 1993; Cristian Moraru, „Fără iluzii” despre „fertila pluralitate”, în *Contrapunct*, anul 1, nr. 5, vineri 2 februarie 1990; Monica Spiridon, *Progres și reacție*, în *România literară*, anul XXIII, nr. 47, joi 22 noiembrie 1990; Mihai Zamfir, *Vocea înăbușită*, în 22, anul V, nr. 28 (229), 13 – 19 iulie 1994; Ștefan Borbely, *Xenograme*, Oradea, Editura, Cogito, 1997; Diana Adamek, *Jocuri și sărbători*, în *Apostrof*, anul IX, nr. 1-2 (92-93), 1998; Nicoleta Sălcudeanu, *Luarea în ezitare*, în *Vatra*, serie nouă (1971), anul XVII, nr. 4 (337), aprilie 1999; Mihai Dragolea, *Note la un șir de observații*, în *Vatra*, serie nouă (1971), anul XVII, nr. 4 (337), aprilie 1999; Ioana Pârvulescu, *Demnitatea idilei*, în *Vatra*, serie nouă (1971), anul XVII, nr. 4 (337), aprilie 1999; Ion Buzera, *Reinventarea lecturii*, Craiova, Editura Aius, 2000; Dan C. Mihăilescu, *Literatura română în post-ceaușism*, Iași, Editura Polirom, 2004; Ion Stanomir, *Conștiința conservatoare*, București, Editura Nemira, 2004; Iulian Boldea, *Vârstele criticii*, Editura Paralela 45, Pitești, 2005; Olimpia Berca, *Provincia literară*, Timișoara, Editura Eubea, 2008; Dan Stanca, *România lui Virgil Nemoianu*, în *Româniliberă de weekend*, anul XIII, nr. 680, vineri, 17 iulie, 2009; Iulian Boldea, *Paradoxuri și interogații*, în *Apostrof*, anul XXI, nr. 1, 2010; Număr special *Virgil Nemoianu*, „Vatra”, nr. 5-6, 2010; Vladimir Tismăneanu, în *Orizont*, nr. 23/2011; Mihai Zamfir, în *România literară*, nr. 29/2012; Andrei Terian, în *Euphorion*, nr. 9-10/2012; Mihai Zamfir, în *România literară*, nr. 15/2014; Marius Miheț, în *România literară*, nr. 6/2014.